

בחירה חופשית

על העיקרון של הבחירה החופשית כתב הרמב"ם כי: "דבר זה עיקר גדול הוא והוא עמוד התורה והמצוה". יחד עם זאת עיקרון זה עומד במבחן קשה אל מול תמונת המציאות המתגלה לאדם ואל מול עקרונות דתיים אחרים. מהי חשיבותו של העיקרון? כיצד ניתן לבססו ומה המחיר שיש לשלמו כדי לקיימו בתודעה האנושית והדתית? משהו על שאלות אלו ופתרון באמונותיהם של היהודים בלימוד של היום.

רמב"ם פירוש המשניות - שמנה פרקים להרמב"ם - פרק ח

אי אפשר שיולד האדם מתחילת ענינו בטבע בעל מעלה ולא בעל חסרון, כמו שאי אפשר שיולד האדם בטבע בעל מלאכה מן המלאכות, אבל אפשר שיולד בטבע מוכן למעלה או לחסרון, בהיות פעולות האחד מהן יותר קלות עליו מפעולות האחר. והמשל בו, כשיהיה האדם מזוג נוטה אל היובש, ויהיה עצם מוחו זך, והליחות בו מעט יוקל עליו לגרוס, לזכור ולהבין העניינים יותר מבעל לחה לבנה ורב הליחות במוח. אבל אם יונח האיש ההוא המוכן במזגו אל זאת המעלה, מבלתי למוד כלל, ולא יעורר כוחותיו ישאר סכל בלי ספק, וכן כשילמדו ויבינו זה עב הטבע ורב הלחות ידע ויבין, אבל בקושי, ועל זה המין בעצמו ימצא איש שמזג לבו יותר חם ממה שצריך יהיה גיבור, רצוני לומר, מוכן לגבורה, אם ילמדהו הגבורה יהיה גיבור במהרה, ואחר - מזג לבו יותר קר ממה שצריך. והוא מוכן לצד המורכ והפחד, וכשילמדהו וירגילהו יקבלם מהרה ואם ייכון בו הגבורה לא ישוב גיבור רק בקושי גדול, אבל ישוב כשירגילהו בלי ספק:

ואמנם ביארתי לך זה שלא תחשוב השיגעונות אשר ישקרו בהם חכמי הכוכבים אמתיות, כי יחשבו שמולד האדם ישימהו בעל מעלה או בעל חסרון, ושהאיש מוכרח על המעשים ההם בהכרח אמנם אני יודע, שהדבר המוסכם עליו מתורתנו ומפילוסופי יון כמו שאימתהו טענות האמת, שפעולות האדם כולן מסורות לו, אין מכריח אותו בהן ולא מביא אותו זולת עצמו כלל שיטהו לצד מעלה או לצד חסרון, אלא אם כן תהיה לו הכנת המזגים לבד, כמו שבארנו, שיקל בו עניין או יכבד. אבל שתחייב (פעולה מהפעולות) או יהיה בו נמנע - אין זה כלל.

כנגד איזו גישות דטרמיניסטיות יוצא הרמב"ם? במה הא מודה במקצת? מה מניסיון החיים מחזק או מחליש את טענותיו? למה טיעונים אלו כל כך חשובים? = למה הכרחי לטעון כי לאדם יש בחירה חופשית?

המשך רמב"ם פירוש המשניות - שמנה פרקים להרמב"ם - פרק ח

ואילו היה האדם מוכרח על פעולותיו, תהינה בטלות מצוות התורה ואזהרותיה, והיה הכל שקר גמור, אחר שאין בחירה לאדם במה שיעשה. וכן היה מתחייב בטול הלמוד והתלמודות, ולמוד כל מלאכת מחשבת היה כל זה הבל ולבטלה, אחר שהאדם אי אפשר לו כלל מפני הגורם המכריח אותו מחוץ זולתו, לפי דעת האומרים זה, שמוכרח שלא יעשה הפועל הפלוני בלתי שידע החכמה פלונית ושתהיה לו המדה הפלונית. והיה הגמול והעונש גם כן עול גמור, הן ממנו לקצתו והן מהשם יתברך לנו, שזה שמעון שהרג לראובן, אחר שזה מוכרח שיהרג וזה מוכרח שיהרג למה נענש שמעון? ואיך יתכן עליו גם כן יתברך צדיק וישר הוא, שיענשהו על פועל שאי אפשר שלא יעשהו, ואפילו שישתדל שלא יעשהו, לא היה יכול? והיו בטלות גם כן ההכנות כולן עד סופן מבנות בתים, כנוס הממון, לברוח בעת הפחד וזולתם מן הדומה להם, כי אשר נגזר שיהיה אי אפשר מבלתי היותו. וזה כולו שקר גמור, וכנגד המושכל והמורגש, וזה הריסות חומת התורה לגזור על השם יתברך בעול, חלילה לו ממנו:

מנו כאן חמשה טיעונים המכריחים את הבחירה החופשית. האם כל הטענות צודקים? איזו גישה דטרמיניסטית הכי קשה לשלול מבחינה דתית? שימו לב כיצד עושה זאת הרמב"ם.

ענין מרכזי נוסף הנידון בסוגיית הבחירה החופשית הוא פרדוקס: ידיעה ובחירה. מנסחו המרכזי הוא הרמב"ם. שימו לב לשיקולים ההגותיים, אך גם לשיקולים החברתיים-חינוכיים.

Comment [1a]: זהו הצד השני של המטבע הקנטיאני must: [אתה חייב ולכן אתה יכול].

רמב"ם יד החזקה - הלכות תשובה פרק ה הלכה ה

שמה תאמר: והלא הקב"ה יודע כל מה שיהיה וקודם שיהיה ידע שזה יהיה צדיק או רשע או לא ידע; אם ידע שהוא יהיה צדיק - אי אפשר שלא יהיה צדיק. ואם תאמר, שידע שיהיה צדיק, ואפשר שיהיה רשע - הרי לא ידע הדבר על בוריו. דע, שתשובת שאלה זו ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים, וכמה עיקרים גדולים והררים רמים תלויים בה. אבל צריך אתה לידע ולהבין בדבר זה שאני אומר. כבר בארנו בפרק שני מהלכות יסודי התורה שהקב"ה אינו יודע מדעה שהיא חוץ ממנו כבני אדם שהם ודעתם שנים אלא הוא יתעלה שמו ודעתו אחד ואין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בוריו וכשם שאין כח באדם להשיג ולמצוא אמיתת הבורא, שנאמר: כי לא יראני האדם וחי, אין כח באדם להשיג ולמצוא דעתו של בורא. הוא שהנביא אמר: כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי, וכיון שכן הוא, אין בנו כח לידע היאך ידע הקב"ה כל הברואים והמעשים. אבל נדע בלא ספק שמעשה האדם ביד האדם ואין הקב"ה מושכו ולא גוזר עליו לעשות כך. ולא מפני קבלת הדת בלבד נודע דבר זה, אלא בראיות ברורות מדברי החכמה. ומפני זה נאמר בנבואה שדנין את האדם על מעשיו כפי מעשיו אם טוב ואם רע וזה הוא העיקר שכל דברי הנבואה תלויין בו.

מהו הפתרון לפרדוקס? האם הרמב"ם נותן פתרון? מן הענין לראות את הלשון החריפה שלו במורה נבוכים בשאלה דומה:

ספר מורה נבוכים - חלק ג פרק כ

ואשר אומר אותו אני הוא, שסיבת כל מה שנכשלו בו כולם הוא - שימם בין ידיעתנו וידיעתו ית' יחס, ותעין כל כת בענינים נמנעים בידיעתנו ותחשוב שהוא מחויב גם בידיעתו... וצריך שנרבה לנוזף בפילוסופים על זאת השאלה יותר מכל אדם - שהם בארו במופת שעצמו ית' אין ריבוי בו ולא תואר לו חוץ לעצמו, אבל עצמו - מדעו ומדעו עצמו; והם הם אשר בארו במופת ששכלנו וידיעתנו מקצרות להשיג אמיתת עצמו כפי מה שהיא, כמו שבארנו - ואיך יחשבו ששיגו ידיעתו? ... ואין זה ידיעה ממין ידיעתנו שנקיש עליה, אבל הוא ענין נבדל כל הבדל.

השגת הראב"ד -

אמר אברהם: לא נהג זה המחבר מנהג החכמים, שאין אדם מתחיל בדבר ולא ידע להשלימו. והוא החל בשאלות קושיות, והניח הדבר בקושיא, והחזירו לאמונה. וטוב היה לו להניח הדבר בתמימות התמימים ולא יעורר לבם ויניח דעתם בספק ואולי שעה אחת יבא הרהור בלבם על זה. ואע"פ, שאין תשובה נצחת על זה, טוב הוא לסמוך לו קצת תשובה ואומר: אם היו צדקת האדם ורשעתו תלויים בגזירת הבורא ית' היינו אומרים שידיעתו היא גזירתו והיתה לנו השאלה קשה מאד ועכשיו שהבורא הסיר זו הממשלה מידו ומסרה ביד האדם עצמו אין ידיעתו גזירה אבל היא כידיעת האצטגנינים שיודעים מכח אחר מה יהיו דרכיו של זה והדבר ידוע שכל מקרה האדם קטן וגדול מסרו הבורא בכח המזלות אלא שנתן בו השכל להיותו מחזיקו לצאת מתחת המזל והוא הכח הנתון באדם להיותו טוב או רע והבורא יודע כח המזל ורגעיו אם יש כח בשכל להוציאו לזה מידו אם לא וזו הידיעה אינה גזירה וכל זה איננו שוה.

מהי תלונת הראב"ד על הרמב"ם? [מדוע בכל אופן נהג הרמב"ם כפי שנהג? מדוע הראב"ד מתערב בסוגיה ומציע תשובה [הלא הוא מודה שאין לו תשובה טובה]? מהי עיקר תשובתו? במה דומה ידיעת ה' לידיעת האצטגנינים? איך זה פותר את הבעיה? מדוע, בכל אופן, 'כל זה אינו שווה'?

עד תקופת האר"י שבו כל הפרשנים בסופו של דבר אל הגישה הרמב"מית ודומיו שפתרון הפרדוקס נתון בטיבה של הידיעה האלוקית שאינה סותרת בסופו של דבר את הבחירה האנושית. כולם חוץ מר' חסדאי קרקש שרעיונותיו הפילוסופיים המורכבים זכו לעדנה בתפיסות החסידיות היונקות מתורת הסוד. ההוגה שקרב את הדברים אל הדעת הוא ר' צדוק תלמידו של מרדכי ליינר מאיז'ביצה. פרשנותו נסמכת ל-2 מקורות תלמודיים - נעיין בהם. ראשית סוגיה שמטילה אחריות מעניינת [שלא לומר מדהימה] לחטאייהם של ישראל:

Comment [2a]: רבי אברהם בן דוד מפושקנה (1120 ~ 1197), רב, ראש ישיבה בעיר פושקנה, שבחבל פרובנס שבצרפת, פרשן תלמוד ומקובל. כונה גם בעל ההשגות. בחיבורי ההשגות שלו הוא נוהג להתקף את בעלי ריבו בבטויים חריפים מאוד. נחשב המבקר הגדול של משנה תורה לרמב"ם.

Comment [3a]: רבי צדוק (רבינוביץ') הכהן מלובלין (1823-1900), אחד מהיוצרים המקוריים והפוריים ביותר מבין גדולי החסידות. בהגותו יש שילוב נדיר של למדנות תורנית ופרשנות חדשנית עם תורות הקבלה והחסידות. שייך לחסידות איז'ביצה-ראדזין, אם כי הושפע גם מספרי ברסלב וחב"ד. חידושים ופולמוסים רבים שכתב ר' צדוק נשארו בכתב-יד ולא פורסמו עדיין. כמו כן, נשארו ממנו כתבים משנת 1839 באסטרונומיה, הנדסה ואלגברה.

גשר מפעלים חינוכיים

הקתדרה לערכי היהדות ע"ש בלשנר

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף לב/א

אמר רבי חמא ברבי חנינא: אלמלא שלש מקראות הללו נתמוטטו רגליהם של שונאי ישראל חד דכתיב: 'ואשר הרעותי' [מיכה ד' ו'] וחד דכתיב: 'הנה כחומר ביד היוצר כן אתם בידי בית ישראל' [ירמיהו י"ה ו'] וחד דכתיב: 'והסירותי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר' [יחזקאל ל"ו כו] רב פפא אמר מהכא: 'ואת רוחי אתן בקרבכם ועשיתי את אשר בחקי תלכו' [שם שם כז]...

רש"י

אלמלא שלש מקראות הללו - שמעידין שיש ביד הקדוש ברוך הוא לתקן יצרנו, ולהסיר יצר הרע ממנו:

נתמוטטו רגלינו במשפט, אבל עכשיו יש לנו פתחון פה - שהוא גרם לנו שברא יצר הרע:

עיינו בפסוקים המובאים. האם התלמוד מבאר אותם כפשוטם? מה הרעיון היסודי של דרשה זו? איך היא מיושבת עם עקרון הבחירה החופשית והאחריות האישית? המקור השני עוסק במעלותיה של התשובה:

תלמוד בבלי מסכת יומא דף פו/ב

אמר ריש לקיש: גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כשגגות שנאמר: 'שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעונך' הא עוון מזיד הוא וקא קרי ליה מכשול.

איני [=והרי - ע"ק] והאמר ריש לקיש גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כזכיות שנאמר ושוב רשע מרשעתו ועשה משפט וצדקה עליהם הוא יחיה לא קשיא כאן מאהבה כאן מיראה.

מדוע על ידי התשובות 'זדונות' [העבירות שעבר אדם במזיד - בכוונה] הופכים להיות 'שגגות'?

וכיצד על יד התשובה 'זדונות' הופכים להיות זכויות? - מה מצדיק קו מחשבה חריף זה? נתבונן עתה כיצד שוזר ר' צדוק מקורות אלו להשקפת עולם רדיקלית:

ספר צדקת הצדיק - אות מ ואות ק

תשובה היינו שמישיב אותו דבר אל השם יתברך, רצה לומר שמכיר שהכל פועל השם יתברך וכוחו אפילו המחשבה טרם נוצרה בלבו של אדם, נמצא השם יתברך נתן לו כח אז גם בהעבירה. עיקר התשובה הוא עד שיאיר ה' עיניו שיהיו זדונות כזכויות, רצה לומר שיכיר ויבין שכל מה שחטא היה גם כן ברצון השם יתברך, כמו שאמרו ז"ל (ברכות ל"א סוף ע"ב) שלושה פסוקים וכו' ואתה הסבות את לבם (מלכים - א י"ח ל"ז) ואשר הרעותי וגו' (מיכה ד' ו'), וכטעם ידיעה ובחירה שביאר האריז"ל בסוף ספר ארבע מאות שקל כסף, ששניהם אמת כל אחד במקום בפני עצמו במקום הבחירה שם אין מקום לידיעה, ובמקום הידיעה שם באמת אין מקום לבחירה, וכשמשיג לאור זה העצום אז שבו כל זדונותיו בלתי יוצאים מעומק ידיעת השם יתברך והוא ודעתו ורצונו הכל אחד:

כמו שאמרו ז"ל (בראשית רבה ט' ג') ועל ידי זה אחר התשובה הגמורה הוא זוכה שזדונות נעשין זכויות כי גם זה היה רצון השם יתברך כך כמו שאמרו (שבת פ"ט ע"ב) אם יהיה חטאיכם כשנים וגו' (ישעיה א' י"ח)... וכשיפתח השם יתברך לעתיד אחר התשובה הגמורה ויכירו הכל כח מלכותו נמצא הזדונות שהיו נטיה משורות הדין היו חסידות כיון שלא היו נוטים מאמיתות רצון השם יתברך. ודייק חסידי וחסידיך ולא חסידים רק שאצל השם יתברך הם קרויים חסידים ולא לעיני בני אדם. וצדיק וחסיד הם שתי מדריגות באדם ובתולדה ועל זה אמרו (בבא בתרא ט"ז). בראת צדיקים בראת רשעים ואף על גב דאילו צדיק ורשע לא קאמר כמו שאמרו בנדה (ט"ז ע"ב) רק אלו הם שני כוחות בעולמות עליונים רק תמור רשע הוא שם חסיד כנזכר לעיל ושני הכוחות מעורבים בכל אדם רק אינם שוים באחד זה גובר ובאחד זה גובר ואין כאן מקום להאריך:

איך נפתר הפרדוקס? עד להיכן ניתן להטיל את האחריות על אלוקים? האם יש כאן מילות קסם למי שחפץ לחטוא ולהסיר מעליו כל אשמה? למה דווקא התשובה חושפת את הרעיון? שאלות אלו פותחות פתח למעמקי תורת איזביא, שר' צדוק נחשב כמעדן את חריפות תורותיה.

